

DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh24952>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 18.07.2019
Yayın Tarihi: 31.12.2019

Article Type: Research article
Submitted: 18.07.2019
Publishing date: 31.12.2019

Atıf Bilgisi / Reference Information

Aylar, M. (2019). İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır).
Journal of History School, 43, 1384-1412.

İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ORTA ÇAĞ'DA ÂMİD (DİYARBAKIR)

Mustafa AYLAR¹

Öz

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesi ile birlikte, eski zamanlardan beri şehir yaşamı insan için mühim bir yere sahip olmuştur. Bilhassa nehir kenarında kurulan ve suya yakın, tarıma elverişli ve ulaşımı kolay olan şehirler, insanları ve insanların bir teşekkülü olan devletleri kendine cezbetmiştir. Adını zikrettiğimiz bu şehirlerden bir tanesi Yukarı Mezopotamya'da yer alan Âmid (Diyarbakır) şehridir. Dicle Nehri kıyısında kurulan Âmid şehri Eski Çağlardan itibaren önemli bir yere sahip olmuş ve bu önemini Orta Çağ'da da devam ettirmiştir. Öte yandan IX-X. yüzyılda İslam dünyasında coğrafya ilminin gelişmesi ile birlikte, Müslüman yazarlar, coğrafya ilmi konusunda önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Bu eserlerde müellifler, İslam dünyasının coğrafi konumu, ülkeleri, bölgeleri ve şehirleri ile ilgili mühim bilgiler vermişlerdir. Aynı zamanda bu müellifler, Orta Çağda Müslümanlar açısından önemli bir konumda olan ve el-Cezîre bölgesinde yer alan Âmid (Diyarbakır) şehri ile de dikkate değer bilgiler aktarmışlardır. Bu çalışmada Âmid şehrinin Orta Çağda siyasi durumu genel olarak anlatıldıktan sonra İslam coğrafyacılarının şehir hakkında verdiği bilgiler derlenip değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âmid, Diyâr-ı Bekr, El-Cezîre

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Anabilim Dalı, maylar@beu.edu.tr, [Orcid: 0000-0002-5536-283X](https://orcid.org/0000-0002-5536-283X)

Amid (Diyarbakir) in The Middle Age According to Islamic Geographers

Abstract

Ever since humanity settled, urban life has an important place in human life. Especially the cities which is riverside and close to the water, arable and easy to access to urban transportation has attracted people and the states, formed by human being. One of the cities we called is Amid (Diyarbakir) located in the Upper Mesopotamia. Founded on the banks of the Tigris River, the city of Amid had an important place since ancient times and this importance has maintained in the Middle Ages. On the other hand, IX-X. century, with the development of the science of geography in the Islamic world, muslim authors has created important works on the science of geography. In these works, the authors provided important information about the geographical position, countries, regions and cities of the Islamic world. At the same time, these authors gave remarkable information about the city of Amid (Diyarbakir), which is located in the area of al-Djazira, which is important for Muslims in the Middle Ages. In this study, after discussing the political situation of Amid in the Middle Ages, the information given by Islamic geographers about the city was compiled and evaluated.

Keywords: Âmid, Diyâr Bakr, al-Djazira

GİRİŞ

Dicle Nehri'nin kıyısında kurulan, Eski Çağ'dan itibaren önemli bir konumda olan ve günümüzde Diyarbakır olarak adlandırdığımız Orta Çağ'ın Âmid şehri, Orta Çağ boyunca ehemmiyetli bir yere sahip olmuştur. Günümüzde hâlâ varlığını devam ettiren şehrin surları IV. yüzyıl ortalarında Bizanslılar tarafından İranlılar'a karşı inşa edilmiş ve şehir Müslümanların hâkimiyetine girinceye kadar Bizans-Sâsânî mücadelesine ev sahipliği yapmıştır. İslam'ın doğuşu ile birlikte VII. Yüzyıl ortalarında şehir Hz. Ömer zamanında (634-644) İslam hâkimiyetine girmiş ve bu hâkimiyet (Moğol hâkimiyeti istisna tutulursa) günümüze kadar devam etmiştir. XI. yüzyılın başlarına kadar şehirde sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Büveyhiler, Mervaniler dönemi yaşanmıştır. Şehrin Müslümanların eline geçmesinden itibaren XI. yüzyıla kadar Bizanslılar, Âmid şehri ve Diyâr-ı Bekr yöresine birçok defa saldırıda bulunmuşlardır. Bu dönemde Âmid şehri hem Müslümanların en önemli savunma şehirlerinden biri olmuş hem de yöredeki seferler için başlangıç noktasını oluşturmuştur.

X. Yüzyıla kadar el-Cezîre bölgesi genellikle Diyâr-ı Rebi'â ve Diyâr-ı Mudar olarak ikiye ayrılmış ve Âmid, genellikle Diyâr-ı Rebi'â mıntıkası içerisinde gösterilmiştir. Ancak bu yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Bekr bölgesinin

Diyâr-ı Rebi'â'dan ayrılarak yeni bir mıntika haline gelmesinden sonra Âmid şehri Diyâr-ı Bekr mıntikasında yer almıştır.

XI. yüzyılın başlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra şehrin hâkimiyeti Müslüman Türklere geçmiştir. Bu yüzyıldan itibaren (Moğol hâkimiyeti haricinde) günümüze kadar devam eden Müslüman Türk hâkimiyeti başlamıştır. Selçuklular tabiiyetinde şehrin hâkimiyeti bir süreliğine İnaloğullarına -İnaloğulları zamanında ise fiilen bir dönem Nisanoğulları'na geçmiştir. Ardından ise şehirde sırasıyla Eyyübîler, Türkiye Selçukluları, Moğollar, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar hâkim olmuştur.

X. yüzyıldan itibaren Âmid şehri hakkında tafsilatlı bilgi veren İslam coğrafyacıları genellikle Âmid şehrinin müstahkem surlarına, Dicle nehrinin buradan çıktığına ve şehrin verimliliğine değinmişlerdir. Bu çalışmada kronolojik olarak İslam coğrafyacılarının Âmid şehri hakkında verdikleri bilgiler tespit edilip değerlendirilmiştir.

1-El-Cezîre Bölgesi ve Diyâr-ı Bekr Mıntıkası

Âmid (Diyarbakır) şehrinin yer aldığı bölge Orta Çağ'da el-Cezîre olarak adlandırılmaktaydı. Araplar Yukarı Mezopotamya'ya, Dicle ve Fırat Nehri'nin arasında kalan yere, ada veya yarımada manasına gelen Cezîre;² Aşağı Mezopotamya'ya ise Sevâd veya Irak demişlerdir. El-Cezîre genellikle Arap coğrafyacılar tarafından Fırat ve Dicle arasında kalan toprakların kuzeyini ifade etmek için kullanılmıştır.³ El-Cezîre, Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağlaması itibariyle büyük bir tarihi ve stratejik öneme sahiptir.⁴

El-Cezîre, İslam öncesinde Sâsânî hâkimiyetinin devam ettiği sırada buraya gelen⁵ ve İslam'ın zuhurundan hemen önce başlayan ve fetihlerin ortaya çıkışından sonra hızlanarak devam eden Arap kabile göçleri neticesinde, Arap aşiretlerinin adını taşıyan üç tarihi mıntıkaya bölünmüştür.⁶ Bu mıntıklar,

² Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Cambridge 1930, s. 86; Türkçe terc., *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 124.

³ M. Canard, "al-Djazira", *EP*, II, Leiden Brill 1991, s. 523.

⁴ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 509; Canard, "al-Djazira", s. 523.

⁵ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, s. 86; Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, s. 124.

⁶ Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, (33/2009): s. 35.

bölgenin doğu ve güney doğusunda Diyâr-ı Rebîa, batısında ve kuzeybatısında Diyâr-ı Mudar ve en kuzeyinde de Diyâr-ı Bekr'den oluşmaktadır.⁷

El-Cezîre'nin en büyük ve verimli kısmını oluşturan Diyâr-ı Rebîa mıntıkası, el-Cezîre bölgesinin doğu ve güneydoğusunda ve Irak'ın kuzeyinde yer almaktadır.⁸ Ancak, X. yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Rebîa'nın kuzey kısmını oluşturan Diyâr-ı Bekr mıntıkası yeni bir idari birim haline getirilmesinden dolayı Diyâr-ı Rebîa'dan ayrılmıştır.⁹

Diyâr-ı Mudar mıntıkası ise, el-Cezîre'nin ikinci büyük mıntikasını oluşturur ve bölgenin batı ve kuzey batısında yer alır. Bu bölge Harran, Samsat, Urfa, Rakka, Karkisya, Serüc, Birecik gibi şehirleriyle dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır.¹⁰

Diyâr-ı Bekr mıntıkası ise Rebîa Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekr b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen isimdir.¹¹ Bölge adını Bekrî aşiretinin atası Bekr b. Vâil'den almıştır.¹² Başlangıçta Yemen Tihâmesi, Yemâme ve Bahreyn'de oturan kabile daha sonra Rebîa ve Mudar aşireti ile birlikte bölgeye göç etmişti.¹³ Araplar'ın buraya ilk göçü Sâsânîler zamanında olmuş, İslam hâkimiyeti sırasında artarak devam etmişti.¹⁴ İslam fetihlerinin ardından Hz. Ömer zamanında aşiretin büyük kısmı el-Cezîre'nin doğu kısmına yerleşmeye başlamıştır. Bu yayılma Hz. Osman'ın Suriye ve el-Cezîre valisi Muaviye b. Ebu Süfyan zamanında sistemli bir yerleşmeye dönüşmüştür.¹⁵ Orta Çağ tarih ve coğrafya kitapları içerisinde Diyâr-ı Bekr adından ilk defa bahseden müellif ise Yemenli tarihçi el-Hemdânî olmuştur.¹⁶

⁷ Şeşen, "Cezîre", s. 509.

⁸ M. Canard, "Diyâr Rebî'a", *EP*, II, Leiden-Brill 1991, s. 348; Çevik, "el-Cezîre ve İdari Taksimatı", s. 49.

⁹ Adnan Çevik, "XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2002, s. 57-58.

¹⁰ M. Canard, "Diyâr Mudar", *EP*, II, Leiden-Brill 1991, s. 347; H. Kinderman, "Rebîa ve Mudar", *İA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 653-656; Çevik, "XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi", s. 60-62; Çevik, "el-Cezîre ve İdari Taksimatı", s. 53; Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Mudar (Benî Mudar)", *DİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 357-358.

¹¹ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 464.

¹² J. Schleifer, "Bakr b. Vâil", *İA*, c. II, İstanbul 1979, s. 454; Ahmet Önkal, "Bekir b. Vâil", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 362.

¹³ Çevik, "el-Cezîre ve İdari Taksimatı", s. 57; Önkal, "Bekir b. Vâil", s. 362.

¹⁴ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 86.

¹⁵ M. Canard ve Cl. Cahen, "Diyâr Bakr", *EP*, II, Leiden-Brill 1991, s. 343-344.

¹⁶ Her ne kadar Vâkıdî'de Diyâr-ı Bekr adı geçse de el-Cezîre bölgesini tafsilatlı bir şekilde incelediği makalesinde Adnan Çevik, bu duruma vurgu yaparak Vâkıdî'ye nisbet edilen Fütuh kitaplarının sıhhati konusunda şüphe olduğunu, X. yüzyıla kadar yazılan diğer kitaplarda Diyâr-ı

el-Cezîre bölgesinin en küçük mıntıkası olup bölgenin kuzeyinde yer alan Diyâr-ı Bekr,¹⁷ kuzeyindeki dağlık yaylalar ile güneyindeki çöl manzaralı ovalar arasında yerleşmeye elverişli bir konumda olması ve büyük mıntıkları birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunmasından dolayı tarih boyunca gelişme imkanına sahip olmuştur. Ayrıca Âmid şehrinin bulunduğu yer Dicle nehrinden Musul'a kelek denilen sallar ile akış aşağı yapılan nakliyat için de başlangıç noktasını teşkil ediyordu.¹⁸

Sözünü ettiğimiz el-Cezîre bölgesinin Diyâr-ı Bekr mıntıkasında yer alan Âmid şehri, bu mıntıkanın en önemli şehriydi. Şehir, 37°54' kuzey ve 39°56' doğu boylamı derecelerinde ve kuzeydeki Harput'tan güneydeki Mardin'e giden rotanın; Hazar sahillerinden Edessa (Urfa) ve Akdeniz'e uzanan ana doğu batı yolunun kesiştiği antik bir kavşakta yer almaktadır.¹⁹ Bu özelliğini Orta Çağ boyunca koruyan şehir, Dicle'nin yukarı kısmında yer almaktaydı. Âmid, Diyâr-ı Bekr bölgesinin en büyük şehri idi ve Dicle'nin batı kıyısında yüksekliği yüz kulaç olan hâkim bir tepe yakınındaydı.²⁰ Bu konumu ve aynı zamanda Eski Çağ'da bir sınır şehri olmasından dolayı özellikle malların taşınması ve nakledilmesi konusunda kilit bir rol oynuyordu. Bu vasfı nedeniyle Âmid şehri diğer devletlerin ilgisini çekiyor ve onlar tarafından ele geçirilmek isteniyordu.²¹

Âmid şehrinin adı Asur kaynaklarında Amidi olarak anılmış ve bu isim Asur kralı I. Adad Nirari döneminde bir kılıcın kabzasının üzerinde yer almıştır.²² Ancak şehrin adı, buranın ilk hâkimleri olan Hurri/Mitani

Bekr isminin zikredilmediğini ve bu ismin ilk olarak el-Hemdâni'nin eserinde geçtiğini ifade etmektedir. Çevik'in yapmış olduğu bu yorum bizce de doğrudur. Bkz. Çevik, "el-Cezîre ve İdari Taksimatı", s. 56-63; Ayrıca Hemdâni'nin eserinde geçen Diyâr-ı Bekr adı için bkz. Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud El-Hemdâni, *Kitâbü Sıfatü Ceziretü 'l-Arab*, Leiden-Brill 1884, s. 123, 124, 133, 176, 178, 179.

¹⁷ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 86, 108; Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s. 124, 151; Canard ve Cahen, "Diyâr Bakr", s. 343; Çevik, "el-Cezîre ve İdari Taksimatı", s. 56.

¹⁸ Besim Darkot, "Diyarbakir", *İA*, c. III, İstanbul 1978, s. 601, 602.

¹⁹ Perviz Hüseyin Talâyi, "Coğrafyâ-yi Tarih-i Şehr Âmed ve Câygâh-ı ân der Münasebât-ı İran ve Rûm der Rûzgâr-ı Sâsâniyân", *Mecelle-yi Pejûheşhâ-yi Tarih-i İnan ve İslam*, sayı 21, (1396): s. 91; D. Sellwood, "Amida", *Encyclopædia Iranica*, c. 1/9, y.y., s. 938.

²⁰ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 86, 108; Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s. 124-125, 151.

²¹ Bruce Stanley, "Diyarbakir", *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia* içinde, ed. Michael R. T. Dumper ve Bruce Stanley, Abc-Clio 2007, s. 127-128; Talâyi, "Coğrafyâ-yi Tarih-i Şehr Âmed", s. 93.

²² Muhammed Âsaf Fikret, "Âmid", *Dâiretü'l-Mu'arrif-i Bozorg İslâmî*, c. II, Tahran 1374, s. 191.

İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)

devirlerinden de kalmış olabilir. İslam'dan önce ve sonraki Süryani kaynaklarında şehrin adı Âmid veya O'mid olarak geçer.²³ Yakut el-Hamevî, Âmid isminin Rûmca kökenli olduğunu söylemektedir.²⁴ Çeşitli eserler ve kaynaklarda şehrin ismi Âmid (آمد), Âmidâ (أمدا), Amîdâ (اميدا), Îmed²⁵(ایمد), Hâmid (حامد), Kara Âmid (قره آمد), Kara Hâmid (قره حامد) olarak geçmektedir.²⁶ Kara Âmid ve Kara Hâmid ismindeki kara sıfatı şehri çevreleyen surların kara bazalttan yapılmış olmasından dolayıdır.²⁷ Bizans tarihçisi Ammianus Marcellinus bizzat gördüğü şehri Amida olarak tavsif eder.²⁸ Öte yandan Bizans imparatoru Konstantios Amid'i tahkim ettikten sonra buraya Augusta adını vermiştir.²⁹

Âmid şehrini ziyaret eden seyyahların dikkatini çeken en önemli şey kara bazalttan yapılan surları olmuştur. A. Gabriel'in verdiği bilgiye göre surların kuşattığı alan doğudan batıya 1700 metre; kuzeyden güneye 1300 metre ve surların çevresi 5 km civarında idi.³⁰

2-Orta Çağ'da Âmid Tarihine Genel Bir Bakış

IV. yüzyılın ortalarında Âmid şehri yoğun Bizans-Sâsânî çekişmesine sahne oldu. Bizans Devleti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, Bizans Devleti'nin kurucusu I. Konstantinos'un (324-337) oğlu Konstantios (337-361)

²³ Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963, s. 3.

²⁴ "Zannediyorum ki Rumca bir kökü vardır. Arapça'da da güzel bir kökü vardır ve amaç anlamına gelmektedir." Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1995, s. 56; Farsça terc., *Mu'cemü'l-Büldân*, çev. Ali Nakî Münzevî, c. I, Sâzmân-i Mirâs-i Ferheng-i Keşver, Tahran 1380, s. 61.

²⁵ Îmed (ایمد), adı daha çok Farsça kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Şehâbeddin Muhammed el-Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, ed. Mücteba Minovî, İntişârât-ı İlmî Ferhengî, Tahran 1384, s. 274, 276, 277; Minhâc-ı el-Sirâc El-Cûzcânî, *Tabâkat-ı Nasirî*, ed. Abdülhayy Habîbî, c. II, Dünya-yı Kitap, Tahran 1363, s. 200, 208; Şihabuddin Abdullah Hâfî Hâfız Ebrû, *Zübdetü'l-Tevarih*, ed. Seyyid Kemâl Hacı Seyyid Cevâdî, c. III, İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran 1380, s. 484; Nâdire Celâlî, ed., *Tarih-i Âl-i Selcuk der Ânatolî*, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1377, s. 86, 89.

²⁶ Fikret, "Âmid", s. 191; Stanley, "Diyarbakır", s. 127; Talâyî, "Coğrafyâ-yi Tarih-i Şehr Âmed", s. 90-91.

²⁷ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 108; Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s. 151; Fikret, "Âmid", s. 191.

²⁸ Ammianus Marcellinus, *Ammianus Marcellinus, with an English translation by John C. Rolfe (The Loeb Classical Library)*, çev. John C. Rolfe, C. I, Book XVIII, 6.17, London 1935, s. 445.

²⁹ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. baskı, c. I, TTK, Ankara 1999, s. 136; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 2.

³⁰ Darkot, "Diyarbakır", s. 602; Fikret, "Âmid", s. 191.

zamanında devletin doğu hudutları Sâsânî tehdidi altındaydı. II. Şapur komutasındaki Sâsânîler Mezopotamya bölgesine girerek Âmid, Mardin, Nusaybin ve havalisine kadar gelmişlerdi. II. Şapur'un bu sırada temel hedeflerinden biri de Âmid şehrini ele geçirmektir. Ancak Sâsânîler'in yoğun tazyikatına rağmen şehir bir türlü İranlılar'ın eline geçmedi.³¹ Bizans imparatoru Konstantios doğudaki bu yoğun Sâsânî tehlikesine karşı ciddi tedbirler almayı elzem gördü. Bu amaçla 349 yılında Âmid şehrinin etrafını surlarla çevirtirerek tahkim ettirdi ve burayı bölgenin askeri ve idari merkezi haline getirdi. Böylece Âmid şehri bölgenin en önemli bir şehri haline geldi.³² Ancak Bizanslılar bütün bu ciddi önlemlerine rağmen 359 yılında II. Şapur komutasındaki Sâsânîler'in Âmid şehrini ele geçirmesine engel olamadılar.³³

İranlılar yoğun uğraşlar sonucu şehri ele geçirmelerine rağmen Âmid'i çok fazla ellerinde tutamadılar. 363 yılında Bizans imparatoru İulianos büyük bir ordu ile bölgeye gelerek Yukarı Mezopotamya'yı ele geçirdi. Fakat sefer sırasında aldığı bir yaradan dolayı öldü ve yerine İovianos geçti. Yeni imparator, II. Şapur ile bir anlaşma yaptı ve şehir bu anlaşmaya göre yeniden Bizanslıların eline geçti.³⁴ Âmid, bölgedeki şiddetli Sâsânî tehlikesine karşı imparator Valens zamanında 367-375 yılları arasında surlar daha da genişletilerek tahkim ettirildi ve bugünkü şeklini almış oldu.³⁵

VI. yüzyılın başında Âmid şehri, yeniden yoğun bir Sâsânî tehdidine maruz kaldı. Sâsânî hükümdarı Kavad büyük bir ordu ile bölgeye geldi ve 5

³¹ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 87.

³² Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 2; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 87; Darkot, "Diyarbakır", s. 602; Fikret, "Âmid", s. 191; Stanley, "Diyarbakır", s. 128; Ammianus Marcellinus, bu sırada Amid'in küçük bir şehir olduğunu ve Konstantios'un şehrin surlarını ve burçlarını söylemektedir. Ammianus Marcellinus, *Ammianus Marcellinus, with an English translation by John C. Rolfe (The Loeb Classical Library)*, c. I, Book XVIII, 9.1, s. 463-465.

³³ R. N. Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, ed. E. Editor Yarshater, c. III/1, The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 137; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, International Library of Iranian Studies, I. B. Tauris 2009, s. 18; Sellwood, "Amida", s. 938; Stanley, "Diyarbakır", s. 128; II. Şapur, şehrin dokumacılarını Huzistan, Ahvaz ve Şuşter civarına yerleştirmiş ve bu dokumacılar ipek ve kumaşın yeni türlerini İranlılar'a öğretmişlerdir. Bkz. Dorothy Shepherd, "Sasanian Art", *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Editor Yarshater, c. III/2, The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 1107-1108; Arthur Christensen, *İran der zaman-i Sâsâniyân*, Farsça terc. Reşid Yâsemi, Donyâ-yi Ketâb, Tahrân 1368, s. 189.

³⁴ Stanley, "Diyarbakır", s. 128; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 87-88; Fikret, "Âmid", s. 191.

³⁵ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 88; Darkot, "Diyarbakır", s. 603.

Ekim 502 tarihinde Âmid şehrine saldırdı. İlk kuşatmada başarılı olamayan Sâsânîler şehirdeki halkın gafletinden istifade ederek Ocak 503 tarihinde şehri ele geçirdiler. Ancak aynı yıl yeniden Bizanslılar şehri ele geçirmek için tekrar harekete geçtiler ve şehri kuşattılar. Şehir uzun süre Bizans kuşatmasında kaldı ve Kavad'ın barış teklifi ile şehir tekrar Bizans eline geçti.³⁶

VII. yüzyıl başlarında Bizans-Sâsânî mücadelesi devam ederken güneyde Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslam dini yavaş yavaş Arap yarımadasında yayılıyordu. Hz. Peygamber'in ölümünden kısa bir süre sonra İslam'ın ikinci halifesi Hz. Ömer zamanında şiddetli bir Müslüman Arap-Bizans-Sâsânî çekişmesi yaşandı. 636 yılında Müslümanlar Yermük savaşında Bizanslıları mağlup ettiler ve Suriye bölgesi Müslümanların eline geçti.³⁷ Bunun akabinde Hz. Ömer İyâz bin Ganem'e³⁸ Âmid şehrinin de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesini hâkimiyet altına alma görevini verdi. İyâz b. Ganem, el-Cezîre'nin güney kısmında bazı yerleri ele geçirdikten sonra Âmid'e geldi. Müslümanlar, şehri kuşatmaları sırasında Âmid halkının direnişi ile karşılaştılar ancak 639 yılında şehir Halid b. Velid'in gayretleriyle Müslümanlar tarafından fethedildi.³⁹ Böylece şehirde günümüze kadar devam edecek olan İslam hâkimiyeti başlamış oldu.

³⁶ Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, çev. Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul 1958, s. 30, 32; Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", s. 151; Andrew Louth, "The Eastern Empire in the sixth century", içinde *The New Cambridge Medieval History*, ed. Paul Fouracre, c. I, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 96; E. A. Grantosky, *Tarih-i İran ez Zaman-i Bastân tâ Emrûz*, Farsça terc. Keyhusro Keşâverzî, İntişârât-ı Pûyeş, Tahran 1359, s. 169; Sellwood, "Amida", s. 938.; Abû'l-Farac tarih vermeyerek Âmid'in Anastasius zamanında Sâsânîler tarafından ele geçirildiğini söyler. Bkz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. baskı, c. I, TTK, Ankara 1999, s. 149-150; Dineverî ve İbn Miskeveyh de tarih vermeyerek Âmid şehrinin Kavad tarafından ele geçirildiğini belirtirler. Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, ed. Tahkîk Abdülmün'im Âmir, Dâru İhyâ-i el-Kütübü'l-Arabî, Kahire 1960, s. 66; Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, çev. Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yay., Ankara 2017, s. 121; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Tahkik Ebû'l-Kâsım İmâmî, c. I, Suroş, Tahran 1379, s. 175.

³⁷ Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *DİA*, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 485-486.

³⁸ İyâz b. Ganem hakkında daha fazla bilgi için bkz. Asri Çubukçu, "İyâz b. Ganem", *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 489-499.

³⁹ Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, c. III, İstanbul 1978, s. 606; Şehrin ele geçirilişi hakkında ayrıntılı bilgi veren Vakıdî'ye göre, Müslüman ordu şehrin dört kapısını tuttular. İyâz, Tell Kapısı'nı; Said b. Zeyd, Rum Kapısı'nı; Muaz b. Cebel, Ermen Kapısı'nı ve Halid b. Velid Su Kapısı'nı tuttu. Şehir o sırada Meryem Dara adlı bir kadının hükümü altında idi. Müslümanlar beş aylık bir kuşatmadan sonra Halid b. Velid, içeriye giriş için bir gedik buldu. Sonrasında Müslümanlar buradan içeri girdiler ve kapıyı açarak Müslüman ordunun içeri girmesini sağladılar. Bkz. El-Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer, *Fütuhü's-Şam*, Tashih Abdüllatif Abdurrahman, c. II, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1417, s. 144, 150-

Hız Osman zamanında Hız Osman'ın Suriye ve el-Cezîre valisi Muaviye, Mudar ve Rebî'a kabilesine mensup Arapları bölgeye yerleştirdi.⁴⁰ Böylelikle şehirde daha önce başlayan Müslüman-Arap nüfusu yoğun şekilde artmaya devam etti. Emeviler zamanında Emevi Devlet'inin hâkimiyetinde kalan Âmid şehri, Abbasi Devleti'nin kurulmasından sonra ise Abbasiler'in hâkimiyetine geçti. IX. Yüzyılın ortalarından itibaren Bizans, Diyâr-ı Bekr bölgesine akınlarda bulunmaya başladı. 856 yılında Bizanslılar bölgeye saldırılarda bulunarak Âmid önlerine kadar geldiler ancak bir şey yapamadan geri döndüler. Yine 863 yılında Bizans kuvvetleri Diyâr-ı Bekr ve Mardin havalisinde birçok yağma hareketinde bulundular.⁴¹

868 yılında Abbasi Halifesi Mu'tez tarafından Diyâr-ı Bekr'e âmil olarak tayin edilen İsa b. Şeyh b. Şeybani, 869 yılında Halife Mühtedî-Billâh zamanında isyan ederek Diyâr-ı Bekr bölgesinde Şeyhoğulları emirliğini kurdu.⁴² Ancak Halife Mutazîd zamanında 899 yılında şehir, bizzat halifenin de yer aldığı kuşatmada yeniden Abbasi hâkimiyetine geçti ve Şeyhoğulları emirliği de yıkıldı.⁴³ X. yüzyılın başlarından itibaren bir asır boyunca çeşitli

151; Türkçe terc., *Fütûhü 'ş-Şam*, çev. Hasan Gülşen, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2016, s. 509, 514-515. Ancak Belazuri, şehrin savaşmaksızın Ruha anlaşması şartlarına göre fethedildiğini söyler. Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, Dâr ve Mektebü'l-Hilâl, Beyrut 1988, s. 176; Türkçe terc., *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 204; İbnü'l-Esîr ise Âmid halkının Müslümanlar ile savaştıktan sonra Ruhâ'nın (Urfa) sulh şartlarına göre Müslümanlar ile barış yaptıklarını söylemektedir. Bkz. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, ed. Tahkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, c. II, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut 1417, s. 358; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, c. II, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 489; Halife b. Hayyât'a göre ise Halid b. Velid Nusaybin'e giderek şehri fethetmiş, Âmid'e dönerek burayı anlaşma yolu ile; Nusaybin ve Âmid arasındaki yerleri ise kılıç yoluyla fethetmiştir. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dârü Tîbe, Riyad 1985, s. 139; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyât Tarihi)*, çev. Abdulhalık Bakır, Ankara 2001, s. 171.

⁴⁰ Canard ve Cahen, "Diyâr Bakr", s. 343.; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 104; Yınanç, "Diyarbakır", s. 606.

⁴¹ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 107.

⁴² Ömer Tokuş, "Dokuzuncu Asırda Dımaşk, Diyarbakır ve Ermîniyye'de Bir Emirlik "Şeyhoğulları"", *Asos Journal*, sayı 40, (2017): s. 215-216; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Yınanç, "Diyarbakır", s. 607.

⁴³ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, ed. Tahkik Muhammed Ebûlfaiz İbrahim, c. X, Dârü't-Turâs, Beyrut 1387, s. 70. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, c. V, s. 7-8; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tahkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, c. VI, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut 1417, s. 502; Türkçe terc. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağrakça, c. VII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 409; Ali Aktan, "Mu'tazîd-Billâh", *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 384; Yınanç, "Diyarbakır", s. 608.

zamanlarda Bizanslılar Âmid ve civarına yoğun akınlarda bulundular. 908 yılında Bizanslılar Diyâr-ı Bekr bölgesine saldırarak çeşitli kaleleri ele geçirdiler. Bu tehlikeli durumdan dolayı Halife Muktedir bölgeye yardım göndererek Âmid surlarını tamir ve tahkim ettirdi.⁴⁴

Halife Muktedir, 929 yılında Hamdaniler'den Hasan'a Nasırüddeve ünvanı ile birlikte bölgenin idaresini verdi ve böylece Âmid'de Hamdani idaresi başlamış oldu. Nasırüddeve Hasan, bu dönemde bölgeye sık sık saldırılarda bulunan Bizans ile mücadeleye başladı ve onları mağlup etti. Akabinde Musul ve Diyâr-ı Rebîa'nın idaresini üzerine aldı ve kardeşi Seyfüddeve'ye Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Mudâr idaresini verdi. Hamdaniler döneminde Diyâr-ı Bekr'e Bizanslılar 936, 942, 950, 952, 956, 959, 964-966, 968, 973⁴⁵ yıllarında müteaddit defa saldırdılar ve 950 ve 966⁴⁶ yıllarında Âmid şehrini kuşattılar. Ancak Bizanslılar bu saldırılarında başarılı olamadılar.⁴⁷

978 yılında Büveyhiler'den Adudüddeve'nin hacibi Ebu'l-Vefa, Meyyâfârikîn'i aldı ve ardından Âmid'i kuşattı. Şehir halkı mukavemet göstermeden şehri teslim ettiler ve böylece Diyâr-ı Bekr ve havalisi kısa bir süre için Büveyhiler hâkimiyetine girdi.⁴⁸ 983-984 yılında Mervaniler'den Bâd b. Dostek, Adudüddeve'nin ölümünden sonra Diyâr- Bekr bölgesine akınlara düzenleyerek Âmid, Meyyâfârikîn ve Nusaybin'i ele geçirdi ve böylece

⁴⁴ Max Van Berchem ve Josef Strzygowski, *Amida : Materiaux pour l'épigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr*, Heidelberg 1910, s. 14; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 109; Yınanç, "Diyarbakır", s. 608.

⁴⁵ Bu tarihte yapılan seferde Bizans Domestikos'u Mileh, Hibetullah b. Nâsirüddeve b. Hamdân tarafından mağlup ve esir edilmiştir. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, s. 310; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, s. 538; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 96; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 268; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, ed. Tahkik Ebû'l-Kâsım İmâmî, c. VI, Suroş, Tahran 1379, s. 355; Ali b. Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Yay. Haz. Mehmet Şeker vd., çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016, s. 696.

⁴⁶ Bu tarihte Âmid üzerine yapılan Nicephorus da iştirak etmiş ancak Âmid ele geçirilememiştir. Bkz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 265.

⁴⁷ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 110-111; Yınanç, "Diyarbakır", s. 609.

⁴⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, c. VI, s. 439; İbn Miskeveyh/Burslan, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 771; el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Ali Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Tarih el-Beşer*, c. II, el-Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısıryye, y.y., s. 120; Zeyneddin Ömer b. Muzaffer b. Ebî'l-Fevâris İbnü'l-Verdi, *Tarihü'l-İbnü'l-Verdi*, c. I, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1417, s. 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 363; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 600-601; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 151; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Yınanç, "Diyarbakır", s. 610.

Âmid'de Mervânî hâkimiyeti başlamış oldu.⁴⁹ Mervanilerden Nasrüddevle zamanında Âmid'de büyük bir refah ve sükûnet çağı yaşandı ve şehir İslam âleminin en büyük merkezlerinden biri haline geldi. Nasrüddevle zamanında 1042 yılından itibaren Diyâr-ı Bekr yöresine Oğuzlar akınlarda bulunmaya başladılar. Bundan dolayı Nasrüddevle, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak bu akınların durdurulmasını istedi. Nasrüddevle'nin isteğine olumlu yanıt veren Tuğrul Bey'in emri ve bazılarına karşı mücadelede bulunulması üzerine bölgedeki Oğuzlar akınlarını durdurdular. Tuğrul Bey'in emri ve Nasrüddevle'nin müsaadesi ile bazı Türk emirler Âmid'de yerleştiler.⁵⁰

1049-1050 yılında Tuğrul Bey, Nasrüddevle'ye haber göndererek hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. Nasrüddevle, Selçuklu hâkimiyetini kabul ederek Diyâr-ı Bekr yöresinde Tuğrul Bey adına hutbe okutmayı kabul etti. Böylece Mervaniler, Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu.⁵¹ 1083 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah, Fahrüddevle İbn Cüheyr'i Diyâr-ı Bekr valiliğine tayin etti ve bunun akabinde Âmid şehri 1085 yılında Selçuklu hâkimiyetine geçti. Aynı zamanda Mervanoğulları da ortadan kalkmış oldu.⁵²

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 403; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 37; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Aça Yay., Ankara 2005, s. 62; Abdurrahim Tufantoz, "Mervâniler", *DİA*, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 231; Yınanç, "Diyarbakir", s. 610.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 721-722; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 298-299; Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430- 538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 6; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 114-115; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir Mervanoğulları/990-1085*, s. 93-94; Yınanç, "Diyarbakir", s. 611-612.

⁵¹ Michael Brett, "Abbasids, Fatimids and Seljuqs", *The New Cambridge Medieval History*, ed. David Luscombe ve Jonathan Riley-Smith, c. IV/2, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 693; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 78; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 422; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer bin Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XII, Beyrut 1988, s. 59; Türkçe terc., *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, c. XII, Çağrı Yay., İstanbul 1994, s. 156.

⁵² Ramazan Şeşen, "İmad al-Din al-Katib el-İsfahâni'nin eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD III*, (1971): s. 258; Şemseddîn Muhammed bin Ahmed bin Osman Ez-Zehabî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*, ed. Tahkik Ömer Abdusselâm Tedmürî, c. XXXII, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut 1413, s. 26; İbnü'l-Verdî, *Tarihü'l-İbnü'l-Verdî*, c. I, s. 370; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Tarih el-Beşer*, c. II, s. 196; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Tarih-i İbn Haldûn (el-İber)*, ed. Tahkik Halîl Şehâde ve Süheyl Zekkâr, c. IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1421, s. 417; Cemaleddin Muhammed b. Sâlim İbn Vâsîl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâr-i Benî Eyyûb*, ed. Cemaleddîn eş-Şeyyâl, c. I, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire 1377, s. 11-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 286, 299; Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 122, 132; Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed El-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve*

1095 yılında Âmid Türk emirlerinden Sadr'a verildi. Ancak onun kısa bir süre sonra ölümünün ardından 1097 yılında Âmid'de hâkimiyet kardeşi İnal'a geçti. Böylece bu tarihten itibaren Âmid şehrinde hâkimiyet İnaloğulları beyliğinin eline geçmiş oldu. 1142 yılında İnaloğullarından Şemsülmuluk Mahmud tahta geçti. Ancak beyliğin idaresini Vezir Nisanoğlu Müeyyedüddin eline aldı. Böylelikle bu seneden itibaren Âmid şehrinin fiili idaresi Nisanoğullarına geçmiş oldu.⁵³ 1183 yılında Selahaddin Eyyûbi, Artuklulardan Nureddin Muhammed ile birlikte Âmid şehri üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Esasen bu dönemde Âmid halkı Nisanoğulları'nın idaresinden hoşlanmıyorlardı. Yapılan kuşatmanın ardından şehri ele geçiren Selahaddin, Âmid'in idaresini Nureddin Muhammed'e verdi. Böylece İnaloğulları Beyliği de tarihe karışmış oldu.⁵⁴

1230-31 yıllarında Diyâr-ı Bekr bölgesinde yoğun bir Moğol tahribatı yaşandı. Bu sırada Moğol takibatından kaçan Celaleddin Harezmsah, Âmid civarına geldi ve onu takip eden Moğollar yörede birçok tahribat yaptılar. 1232 yılında Mısır Eyyübileri'nin sultanı Melik Kamil, Âmid şehrinin kuşatması ve ardından şehir Eyyûbi hâkimiyetine geçmiş oldu.⁵⁵

1240-41 yılında Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Âmid şehri Anadolu Selçuklu hâkimiyetine geçti. 1259 yılında şehir, bizzat şehir kuşatmaya gelen İlhanlı hükümdarı Hülagu eline geçti ve böylelikle Âmid'de Moğol idaresi başlamış oldu. Ancak Hülagu, şehrin idaresini kendisine tabi olan Anadolu Selçuklularına geri verdi.⁵⁶

1303 yılında İlhanlı hükümdarı Gazan Han şehrin idaresini Suriye seferlerine aktif olarak iştirak eden Mardin Artuklu emirlerinden II. Necmeddin Gazi'ye⁵⁷ verdi. Bundan dolayı bu tarihten itibaren şehrin idaresi Mardin

Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, 2. baskı, TTK, Ankara 1999, s. 76-77; Abdurrahman İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2014, s. 136, 138.

⁵³ Ali Sevim, "İnaloğulları", içinde *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 257; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Yımaç, "Diyarbakır", s. 613-614.

⁵⁴ Şeşen, "İmad al-Din al-Katib el-İsfahâni'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 297-303; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 430; Sevim, "İnaloğulları", s. 257-258; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465-466; Yımaç, "Diyarbakır", s. 615-616; Ramazan Şeşen, *Eyyübîler (1169-1260)*, İsam Yay., İstanbul 2012, s. 39-40.

⁵⁵ Şeşen, *Eyyübîler (1169-1260)*, s. 120-121; Yımaç, "Diyarbakır", s. 616.

⁵⁶ Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Yımaç, "Diyarbakır", s. 617-618.

⁵⁷ Mardin Artuklu hâkimlerinden II. Necmeddin Gâzi, Kara Arslan'ın ikinci oğlu olup Dâvûd'un ölümü üzerine Artuklu tahtına çıktı ve 1294-1312 yılları arasında hüküm sürdü. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 200.

Artuklularına geçmiş oldu.⁵⁸ İlhanlı Devleti'nin yıkılışının ardından bölge Çobanlılar ve Celayirliiler arasındaki mücadelelere sahne oldu. 1343-1353 yıllarında Sutaylılardan İbrahim Şah bölgeye hakim oldu ise de onun ölümünden sonra yöreye Celayirliiler hakim oldu.⁵⁹

1394 yılında Timur Diyâr Bekr bölgesine gelerek Âmid şehrini kuşattı ve buranın hakimiyetini şehrin eski hâkimlerinden Melik Salih'e bıraktı.⁶⁰ Timur, 1400 yılında Âmid şehrinin idaresini yaptıkları hizmetten dolayı Akkoyunlu devletinin kurucusu Kara Yülük Osman Bey ve oğlu İbrahim Bey'e verdi. Ardından Akkoyunlular şehri başkent olarak seçerek kendi devletlerini kurdular.⁶¹ Bu tarihten itibaren 1468 yılına kadar Âmid şehri Akkoyunlu Devleti'nin başkenti olarak kaldı.⁶² Bu tarihten itibaren 1507 yılına kadar şehir Akkoyunlu hakimiyetinde kaldı. Ancak 1507 yılında Safevi emirlerinden Muhammed Ustaclu bölgeye gelerek Âmid şehrini ele geçirdi. Ancak şehirde Safevi hakimiyeti uzun sürmedi ve şehir 1515 yılında Osmanlı hakimiyetine geçti.⁶³

3-Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Âmid

Abbasi Devleti'nin kurulmasından sonra VIII. yüzyılda, Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının İslâm dünyası tarafından tanınmasıyla İslam dünyasında coğrafya bir ilim dalı olarak ortaya çıktı. IX. yüzyılın

⁵⁸ II. Necmeddin Gâzi, Gazan Han'ın Memlûklar'a karşı yaptığı bütün Suriye seferlerinde büyük bir lojistik destek sağlamış ve seferlerde önemli rol oynamıştır. İlhanlı ordusuna önemli yardımları bulunan Mardin Artukluları'nın bu davranışı Gazan Han tarafından mükâfatlandırılmıştır. Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, s. 190, 204-205; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 201-202.

⁵⁹ Göyünç, "Diyarbakır", s. 466.

⁶⁰ Yınanç, "Diyarbakır", s. 621; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466.

⁶¹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, ed. Necati Lugal ve Faruk Sümer, Kitâbhâne-yi Tehûrî 1356, s. 48; Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 44; İlhan Erdem ve Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yay., Ankara 2007, s. 67; John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, The University of Utah Press, Utah 1999, s. 41; John E. Woods, *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul 1993, s. 81; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", içinde *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 271; Mükrimin H. Yınanç, "Akkoyunlular", içinde *İA*, c. I, İstanbul 1978, s. 258.

⁶² Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, s. 99; Woods, *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, s. 177; Uzun Hasan, Tebriz'i yeni başkent olarak seçmesinden dolayı eski başkent Âmid yavaş yavaş önemini kaybetmeye, bir süre sonra sıradan bir eyalet merkezi konumuna düşmeye başladı. Erdem ve Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s. 103.

⁶³ Yınanç, "Diyarbakır", s. 622-623.

ortalarında Irak'ta tasvirî coğrafya ekolü, X. yüzyılda da Orta Asya'da Belh coğrafya ekolü ortaya çıktı. Özellikle Grek coğrafyasının etkisinde kalan bu okullara mensup coğrafyacılar konu üzerinde rehberlik edecek düzeyde klasik eserler meydana getirmişlerdir. Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazanlar IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta görülmüştür. Bu ekolün en önemli coğrafyacıları arasında İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer bulunmaktadır.⁶⁴ Belh Coğrafya ekolü yazarları ise Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak ayrıntılı bir biçimde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde durmuşlardır. Bu ekolün en önemli temsilcileri arasında İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî yer almaktadır.⁶⁵

IX. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, Âmid'i Diyâr-ı Rebia'nın şehirlerinden sayarak⁶⁶, Dicle nehrinin çıkış yerinin Âmid dağlarından olduğunu söylemektedir.⁶⁷ IX-X. yüzyıl coğrafyacılarından Kudâme b. Cafer, Amed'in diğer şehirlere olan mesafesi hakkında bilgi verirken "*Kasr-ı Benî Nâz'a'dan Amed'e yedi fersah*⁶⁸, *Amed'den Meyyafarikin'e sağa doğru beş fersah*⁶⁹; *Kefertusâ'dan Amed'e yedi sekek, Amed'den Tellcufer'e iki sekek*"⁷⁰ mesafe olduğunu aktarmaktadır.

Bölgeleri yedi iklime ayıran X. yüzyıl coğrafyacılarında İbn Rüsteh eserinde Âmid'i dördüncü iklimde göstermiş⁷¹, el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Rebî'a ve Diyâr-ı Mudar olarak ikiye ayırmış ve Âmid'i el-Cezire bölgesinin sınırlarına dahil etmiştir.⁷² X. yüzyılın diğer coğrafyacılarından İbnü'l-Fakîh,

⁶⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsam Yay., İstanbul 1998, s. 95; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", içinde *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 50-52.

⁶⁵ Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD* 47, sayı 2, (2006): s. 209.

⁶⁶ Ebü'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden-Brill 1889, s. 95; Türkçe terc., *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 84.

⁶⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 174; İbn Hurdâzbih/Ağarı, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 149.

⁶⁸ Yaklaşık 6 km olan uzunluk ölçüsüdür. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 76.

⁶⁹ Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî, Dârü'l-Reşîdî'n-Neşr, Bağdad 1981, s. 112-113; Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Farsça Terc. Hüseyin Karaçanlu, Neşr-i Elburz, Tahran 1370, s. 72.

⁷⁰ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, 1981, s. 128; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, 1370, s. 105.

⁷¹ Ebî Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüsteh, *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise*, Dâr Sâdr, Beyrut 1892, s. 97.

⁷² İbn Rüsteh, *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise*, s. 106-107.

İbn Hurdazbih gibi Âmid'i Diyâr-ı Rebî'a'dan sayarak Âmid ile Rakka arasının 54 fersah yol olduğunu söylemiştir.⁷³

X. yüzyıl coğrafyacılarından Mesudi, İbn Hurdazbih gibi Dicle nehrinin Diyâr Bekr'in Âmid bölgesinden doğduğunu ifade etmektedir.⁷⁴ X. Yüzyılın başka bir coğrafyacısından İstahri, el-Cezire bölgesini Dicle ve Fırat arasında olduğunu ve bu bölgenin Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebîa'dan oluştuğunu söylemiştir.⁷⁵ Yine İstahri, İbn Hurdâzbih ve Mesudi'ye benzer bir şekilde “*Dicle'nin çıkış yerinin Âmid'in üst tarafından İrmen sınırından doğduğunu*” belirtmiş, ayrıca mesafeler hakkında bilgi verirken “*Musul'dan Âmid'e dört, Âmid'den Sümeysat'a üç günlük mesafe*” olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ İstahri, bunun dışında Âmid hakkında “*Âmid, Dicle'nin doğusuna düşer. Oldukça görkemli bir suru vardır. Burası ağacın ve tarımın bol olduğu bir yerdir*” diye bilgi vermektedir.⁷⁷

X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal ise İstahrî gibi el-Cezîre bölgesinin Dicle ve Fırat arasında yer aldığını ve bu bölgenin Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebîa'dan oluştuğunu söylemiştir.⁷⁸ İbn Havkal, Âmid hakkında etraflıca bilgi vererek şehir hakkında şunları kaydetmiştir:

“Âmid şehri, Dicle nehrinin batısında nehre bakan ve 50 adam boyu yükseklikte bir tepe üzerindedir. Etrafında siyah değirmen taşından inşa edilmiş bir sur bulunur. Taşları çok siyah olduğu için bu sur uğurlu sayılır. El-Cezîre'deki siyah değirmen taşı buradandır. Yeryüzünde bu taşın benzeri yoktur. Irak'ta bu taştan yapılmış değirmen taşları aşağı yukarı 50 dinara satılır. Ahlât'ın suru, camii ve binalarının çoğu bu taştandır. Yalnız burası Ahlât Camii'nden daha küçüktür. Âmid surunun içinde pınarların önünde tarlalar, sular, değirmenler vardır. Şehrin çiftlikleri, rustakları, sarayları, mezraları vardır. Ancak yardım gelen olmadığı için düşman tarafından tahrip

⁷³ Ahmed b. Muhammed İbn Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, ed. Tahkik Yusuf El-Hâdi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1416, s. 180.

⁷⁴ Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mesûdî, *Mürucü'z-Zeheb ve Meâ'dini'l-Cevher*, ed. Tahkik Kemal Hasan Mer'î, Cüzü'l-Evvel, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1425, s. 82; Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mesûdî, *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2017, s. 89.

⁷⁵ İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, ed. Ahmed b. Sehl Ebüzeyd, Dârü-Sâdr, Beyrut 1927, s. 71; İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 78.

⁷⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 72; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 79.

⁷⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 75; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 81.

⁷⁸ Muhammed b. Havkal İbn Havkal, *Kitâbü Süretü'l-Arz*, c. I, Dâr-i Sâdr, Beyrut 1938, s. 207; Muhammed b. Havkal İbn Havkal, *Süretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, 2. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 197.

İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)

edilmiştir. Bu şehrin surundan başka Müslümanların büyük ve müstahkem hududu kalmamıştır."⁷⁹

XII. Yüzyılda yaşayan ancak adını bilmediğimiz bir gezgin tüccar, İbn Havkal'in eserine bazı ilaveler yapmış ve bu yüzyılda bizzat gördüğü Âmid hakkında şunları söylemiştir:

"Ben 1139-1140 yılında Âmid'e vardım. Şehirde pek az kalmıştı. Halâ ulema ve fazıllardan, ilim, hikmet, fıkıh, edip sahiplerinden, zenginlerden cömert ve ikram sahibi bir grup vardı. Nisan Oğulları onlara zulüm ediyor, mallarını gasp ediyor ve koydukları vergilerle baskı yapıyorlardı. Bu durum, bu kişileri vatanlarından uzaklaştırdı ve onları dağıttı. Evleri harap oldu. Çarşılarında sağlam, meskûn dükkan kalmadı. Nihayet Selahaddin eliyle, Nureddin Muhammed b. Kara Arslan 579/Mayıs 1183 yılı başında Âmid'i fethetti. Kapılarını açtı ve kötü geleneklerini kaldırdı. Şimdi şehrin halkının durumlarında canlılık belirdi, adalet yerini buldu."⁸⁰

X. yüzyıl coğrafyacılarından Makdîsî (Mukaddesî) diğer coğrafyacılarından farklı olarak el-Cezîre bölgesini Akûr (Mezopotamya) olarak adlandırmış ve bu bölgenin Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr bölgesinden oluştuğunu söylemiştir.⁸¹ İlk kez Makdîsî tarafından yapılan bu adlandırma, ilk çağlarda Yukarı Mezopotamya'da önemli bir role sahip olan ve Asurlular'a delalet eden Asur kelimesinin bozulmuş veya yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır.⁸²

Makdîsî, "Diyâr-ı Bekr'in şehirlerini Âmid, Meyyafarikin, Tel Fafan, Hısn Keyfa, el-Fâr ve Hâziye olarak vermiş ve Âmid'i, Müslümanlar'ın cihat bölgesi olduğunu söylemiştir."⁸³ Ayrıca Makdîsî, Âmid hakkında önemli bilgiler vererek şunları ifade etmiştir:

"Âmid oldukça müstahkem bir şehirdir. Kalesi güzeldir ve özenle yapılmıştır. Antakya şehrine benzemektedir. Kapıları ve mazgallı siperleri olan bir dış duvarı vardır. Dış duvarla kale arasında geniş bir alan bulunmaktadır. Antakya'dan daha küçük olan bu şehir siyah granitten yapılmıştır. Evlerin temelinde de aynı taşlar kullanılmıştır. Dicle'nin batı tarafında bazı kaynaklar

⁷⁹ İbn Havkal, *Kitâbü Süretü'l-Arz*, I, s. 222-223; İbn Havkal, *Süretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 209-210.

⁸⁰ İbn Havkal, *Kitâbü Süretü'l-Arz*, I, s. 223-224; İbn Havkal, *Süretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 210.

⁸¹ Muhammed b. Ahmed Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, Brill, Leiden 1906, s. 137; Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2015, s. 145.

⁸² Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimattı", s. 36.

⁸³ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, s. 136, 137-138; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, s. 143, 145.

Mustafa AYLAR

mevcuttur ve hoş bir manzarası vardır. Müslümanların serhadlerinden ve müstahkem kalelerinden. Camii şehrin ortasında yer alır. Şehrin beş kapısı vardır. Su kapısı, Dağ Kapısı, Rum Kapısı, Tepe Kapısı ve Enes Kapısı. Sonuncusu küçük bir kapıdır ve yalnızca savaş zamanlarında kullanılır. Şehrin kalesi kısmen dağ üzerine kurulmuştur. Günümüzde Müslümanlar'ın Âmid'den daha önemli ve büyük karakol şehri ve müstahkem kalesi yoktur.⁸⁴

Âmid şehri hakkında en detaylı bilgileri veren kişi seyyah Nâsır Hüsrev'dir. XI. yüzyıl seyyahlarından Nasır Hüsrev bizzat ziyaret ettiği ve şahsi gözlemlerine dayanarak yazdığı Sefernâme isimli eserde Âmid hakkında önemli bilgiler vermiştir. Nâsır Hüsrev, surların ölçüsü ve mükemmelliği, şehrin kapıları ve yapıları konusunda tafsilatlı bilgi vererek şehre duyduğu hayranlığı belirtmiş ve şu bilgileri aktarmıştır:

“Eski dey ayının altıncı günü Âmid'e geldik. Şehir, yekpare bir kayanın üstüne kurulmuştur. Uzunluğu iki bin adımdır, enliliği de aynıdır. Çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. 100 mennden⁸⁵ 1000 menne kadar ağırlıktaki, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi, eni ise on arşındır.⁸⁶ Her yüz arşında, yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştı”.

“Bu şehrin dört yanında dünyanın dört cihetine açılmış dört kapısı vardır, kapıların hiç birinde tahta yoktur, hepsi demirdendir. Doğudakine Dicle kapısı, batıdakine Rum kapısı, kuzeydekine Ermen kapısı, güneydekine Teli kapısı derler. Bu surun dışında bir sur daha vardır, o da aynı taştan yapılmıştır, yüksekliği on arşındır. Bütün kale bedenlerinin üstünde mazgallar var. Mazgalın içinde tamamıyla silahlı bir adamın geçebileceği, durabileceği, kolayca savaşabileceği bir geçit yapılmıştır. Bu dış kalenin de iç kalenin kapılarına karşı demir kapıları vardır. İlk kale kapısından girildi mi ikinci kalenin kapısına varabilmek için bir müddet iki kale arasındaki aralıktan geçmek gerekir. Bu yolun genişliği on beş arşındır. Şehrin ortasında bir kaynak vardır ki sert taştan çıkar, beş değirmen çevirecek kadar ve çok güzel

⁸⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, s. 140; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, s. 148.

⁸⁵ Ortaçağda farklı coğrafyalarda değişik ağırlıklara sahip olmakla birlikte ortalama 1 menn Irak'ta 816,5 gram; Anadolu'da ise 833 gram civarında idi. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 20, 26.

⁸⁶ Genellikle dirsek ile orta parmak uzunluğunu gösteren ortalama 54,04 cm sahip uzunluk ölçüsüdür. Ortaçağda bölge ve ülkelerde ölçüleri farklılıklar gösterebilmektedir ve Arapça'sı zirâdır. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 67; Mehmet Erkal, “Arşın”, *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 411.

İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)

bir sudur, kimsecikler nerden geldiğini bilmez. Şehirde ağaçlar, bahçeler, hep o suyla sulanır”.

*“O şehrin beyi ve hâkimi, adı geçen Nasrüddevle'nin oğludur. Ben, dünyanın dört bucağında, Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiç bir ülke de Âmid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum. Ulu Camii de bu kara taşla yapılmıştır, öyle bir mükemmel yapıdır ki ondan daha düzgün, ondan daha sağlam yapılmasına imkân yoktur. Caminin içinde iki yüz küsur taş direk vardır. Her direk yekpare taştandır. Direklerin üstüne, hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin üstünde de öbür direklerden kısa direkler, o büyük kemerlerin üstünde yine bir sıra küçük kemerler vardır. Bu mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş vardır, o taşın üstüne bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taş bir havuz konmuştur. Havuzun ortasında piriç bir lüle vardır ki oradaki fiskiyeden berrak su fişkirir, o suyun nerden gelip nereye aktığı görünmez. Öyle büyük, öyle güzel bir abdesthane yapılmıştır ki ondan daha iyisi olamaz. Yalnız binaların yapıldığı taşların hepsi karadır, Meyyafarikin'in taşlarıysa beyazdır. Mescidin yakınlarında pek özenilerek taştan yapılmış bir kilise var. Kilisenin zemini nakışlı mermerle döşenmiştir. Bu kilisede Hıristiyanların ibadet ettikleri kubbeli bir yerde kafesvari bir demir kapı gördüm ki, eşini hiç bir yerde görmedim”.*⁸⁷

XIII. yüzyılın en önemli coğrafyacılarından birisi Yakut el-Hamevî'dir. Yakût, bir alfabetik coğrafya lügati sayılan eserinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin adının Bekr b. Vâil'den geldiğini ve Âmid'in bu bölgede yer aldığını belirterek şunları aktarmıştır: *“Diyâr-ı Bekr büyük ve geniş bir bölgedir. Bekr b. Vâil'e vasledilir. Batı tarafından Dicle'ye ve Nusaybin'e yakın dağlık bir bölgede bulunmaktadır ve Hısn Keyfa, Amed ve Meyyafarikin bu bölgede yer almaktadır. Bazen Dicle, Siirt, Hizan ve Hani'ye kadar ulaşmaktadır ancak bozkıra ulaşmamaktadır.”*⁸⁸

Yâkût, Âmid şehrini anlatırken ilk olarak isminin nereden geldiği konusunda bilgi vermiştir. Yâkût, Âmid adını Arapça'da amaç anlamına geldiği söylemektedir ancak onun bu ilişkilendirmesi doğru değildir.⁸⁹ Ayrıca müellif, Âmid'in coğrafi konumu, surları, Dicle Nehri, İbn Fakih'in Âmid konusunda bir

⁸⁷ Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî Nâsır Hüsrev, *Sefernâme-i Nâsır-ı Hüsrev*, ed. Muhammed Debîr Sîyakî, İntişârât-ı Kitabfurûşî Zevâr, Tahran 1335, s. 9-10; Nâsır-ı Husrev, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 12-14.

⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 494; Yakut el-Hamevî/Münzevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 421.

⁸⁹ M. Faruk Toprak, “Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân İsimli Eserine Eleştirel Bir Bakış”, *Ekev Akedemi Dergisi*, Yıl 8, sayı 21, (2004): 173-81.

Mustafa AYLAR

rivayeti, şehrin fethi ve Âmidli âlimler konusunda bilgiler vererek şunları aktarmıştır:

Âmid: Zannediyorum ki Rumca bir kökü vardır. Arapça'da da güzel bir kökü vardır ve amaç anlamına gelmektedir. Burası muhkem bir yerdir ve güzel suyu ve havası vardır. Bu nedenle burayı ele geçirmek hayalinde olan kişileri kızdırmaktadır. Âmid, Diyâr-ı Bekr'in en büyük, en değerli ve en meşhur şehridir. Münecimler Âmid'in beşinci iklimde olduğunu söylemektedirler. Enlemi 75 derece 40 dakika; boylamı 35 derece 15 dakikadır. Âmid eski bir şehirdir ki siyah bir taşla bir tepe üzerinde yapılmıştır ve Dicle, hilal gibi onu çevrelemektedir. Ortasında bir nehir yer almaktadır. Buradaki kuyularda iki zira uzunluğunda suya ulaşılmaktadır. Elle kazılsa bile suya ulaşılabilir. Şehrin suru, buranın bağları ve nehirlerini kuşatmaktadır.

İbn Fakih, "Âmid'in bazı kısımlarında bir dağ vardır. Bu dağın bir yarığı var ve bu yarık içinde bir kılıç var. Her kim elini o yarık içine sokup ve kılıcın kabzasını iki eliyle tutarsa o kılıç sallanır. Kılıcı tutan kişi ne kadar yiğit olursa olsun feryadı yükselir. Bu kılıç, demiri mknatıstan daha fazla kendisine çeker. Bu kılıç başka bir kılıç ya da bıçağa sürülürse onlar da mknatıs olur. Taşlar bu bölgede mknatıs özelliğine sahip değildiler. Eğer bir kılıç, bu şekilde mknatıs özelliği kazanırsa yüz yıl da geçse onun bu özelliği kaybolmaz" demektedir.⁹⁰

Âmid, Hicri 20. Yılda İyaz b. Ganem tarafından Cezire'nin fethedilmesinden sonra kuşatıldı. Buranın halkı, onunla savaştı ancak çaresiz bir şekilde onların tapınağının heykelinin ve çevresinin sağlam kalması fakat yeni bir ibadetgâh yapılmaması, Müslümanlara yardım ve kılavuzluk edilmesi ve köprüler yapılması şartıyla teslim oldular. Ancak bu şartları çiğnedikleri takdirde herhangi bir korunmaları olmayacaktı. İslam'dan önce de bazı Arap kabileleri Cezire'ye gelmişlerdi. Mesela Kazâ'e kabilesinin bazı aşiretleri, sonra Benî Tezyîd b. Hulvân b. İmrân b. el-Hâf b. Kazâ'e den bir grup gelmişti.⁹¹

Âmidli bazı bilim adamları vardır. Mesela Ebu'l-Kasım Hasan b. Beşir el-Âmidî buraya mensuptur. Kendisi ediptir. Basra'da hâkimler için kâtiplik yapmıştır. Meşhur yazıları vardır. Şairler konusunda El-Mütelif ve'l-Muhtelif adında bir kitabı ve Muvâzene-i Beyn Ebî Temmâm ve'l-Bahterî ve sair konularda başka kitapları vardır. 370/980-81 yılında vefat etmiştir. Ondan sonra Bağdat'da çok tatlı sözleri olan şair Ebû Mekarim b. Muhammed b. Hüseyin el-Âmidî de buralıdır. 552/1157-58 yılında 80 yaşında vefat etmiştir.

⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 56; Yakut el-Hamevî/Münzevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 61.

⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 56-57; Yakut el-Hamevî/Münzevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 61.

İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)

*Âmid bizim zamanımızda Sultan Mesud b. Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan b. Artuk b. Ekseb'in mülkü sayılmaktadır.*⁹²

XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Zekeriyya Kazvîni, Yakut el-Hamevî'nin verdiği bilgilere yakın bilgiler verir. Dolayısıyla Kazvîni'nin vermiş olduğu bilgiler pek orijinal değildir. Kazvîni, Âmid'i beşinci iklimde zikreder, Yâkût'un İbn Fakih'ten rivayet ettiği bilgileri tekrar eder ve şehrin tarihi hakkında bazı bilgiler vererek şunları aktarır:

*"Cezire bölgesinde, yüksek bir yerde, taştan inşa edilmiş muhkem bir şehirdir. Dicle, bu şehri bir hilal gibi çevrelemektedir. Akarsuları ve kıyıları şehrin ortasındadır ve derinliği bir zira'dır. Ağaçları ve ziraatı çoktur. Buranın acayıpliklerinden birisini İbn Fakih şöyle tarif eder: Âmid'in bazı dağlarında yarık vardır. Bu yarığın ortasında bir kılıç vardır. Her kim elini bu yarığa sokar ve kılıcın kabzasını tutarsa, kılıç sallanır ve bu insanın bedenini titretir. Deniliyor ki bu kılıç muknatis özelliğine sahip olduğu için demiri kendine çeker. Ancak bu yarığın taşları demire yapışmazlar."*⁹³

627/1229-30 yılında, Sultan Celaeddin Harezşah Moğol askerlerinden dolayı Âmid'e kaçtı ve Moğol askerleri onu takip ettiler. Âmid halkı, arkadan gelen Moğollar ile beraber Sultan'ın ordusunu yağmaladılar ve sonrasında Moğol ordusu geri döndü. Âmid halkının yaptığı bu uğursuz hareketten dolayı Melik Kamil, Âmid'e ordu çekip burayı ele geçirdi ve buranın idaresini buranın hakiminden aldı.⁹⁴

XIII-XIV. yüzyıl coğrafyacılarından Abdülhak Bağdâdî, Mu'cemü'l-Büldân'ın geniş bir özeti olan eserinde Yâkût'un şehir hakkında vermiş olduğu bilgileri özetler ve şunları söyler: *"Âmid Rumca bir kelimedir. Eski, muhkem, güvenli bir belde olup, etrafı siyah taştan yüksek surla çevrilidir. Şehrin büyük bölümünü Dicle ırmağı bir hilal gibi çevirir. Yakınlarında birçok su kaynağı çıkar."*⁹⁵

XIII-XIV. yüzyıl coğrafyacılarından Ebu'l-Fida eserinde şehir hakkında önceki müelliflerin verdikleri bilgileri tekrar eder ve orijinal bilgi vermez.

⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 57; Yakut el-Hamevî/Münzevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 62.

⁹³ Zekeriyya b. Muhammed El-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâr-u Sâdr, Beyrut 1998, s. 491-492; Farsça terc., *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, çev. Mîrzâ Cihângîr Kâcâr, Emîr Kebîr, Tahran 1373, s. 569.

⁹⁴ El-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 492; El-Kazvîni/Kâcâr, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 569.

⁹⁵ Safiyyüddîn Abdülmümin b. Abdülhakk El-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttlâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ*, ed. Ali Muhammed Becâvî, c. I, Dâru'l-Cil, Beyrut 1412, s. 6; Türkçe terc., *Merâsidü'l-İttlâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ*, çev. H. İbrahim Gök, c. I, TTK, Ankara 2014, s. 36.

Yazar, İbn Havkal ve Mühellebi'den bazı bilgiler aktararak şunları söyler: “*Âmid, Diyâr-ı Bekr'de, Dicle'nin batısında, ağacı, ziraatı bol, eski bir şehirdir. İbn Havkal, Âmid, etrafında son derece müstahkem suru olan çok verimli bir şehirdir, der. El-Azizî'de, Âmid etrafında demir işlemeyen, ateş zarar vermeyen siyah taştan suru büyük kalesi olan bir şehirdir. Sur, şehri, pınarlarını çevreler. Şehrin çok sayıda bostanı, mezrası vardır, denir.*”⁹⁶

XIV. yüzyıl coğrafyacılarından Hamdullah Müstevfi Kazvîni, Âmid'in coğrafi konumu ve vergisi hakkında orijinal bilgiler vererek XIV. yüzyılda Âmid'in orta düzeyde bir şehir olduğunu belirtmiştir. Bu yüzyılda Âmid'in orta düzeyde bir şehir olması hiç şüphesiz şehrin önceki yüzyılda Moğol tahribatına maruz kalması ve akabinde Moğollar'ın eline geçmesi nedeniyledir. Hamdullah Müstevfi, “*Âmid, Diyâr-ı Bekr'dendir ve dördüncü iklimdedir. Boylamı Hâlidât Adalarından (ac-me) ve enlemi ekvator çizgisinden (leh)dir. Dicle nehri kenarında yer alır ve vasat bir şehirdir. Divan geliri 30.000 dinardır*”⁹⁷ şeklinde bilgi vermektedir.

XIV. yüzyıl coğrafyacılarından Hafız Ebru eserinde orijinal bilgiler vermeyerek önceki müelliflerin verdiği bilgileri tekrar ederek şunları nakletmiştir:

“*Dicle'nin suyu Dicle'nin doğusunda, Rum bölgesinde Âmid'in yukarisından çıkar.*⁹⁸ *Âmed, Diyâr-ı Bekr'den bir şehirdir ve Dicle'nin batısında yer alır. Siyah taştan yapılmış gayet sağlam bir suru vardır. Demir bu taş üzerinde işlemez ve ateş bu taşı yakmaz. Zemin yüzünde bunun gibi bir kale görülmez. Âmed şehri, Cezîre beldelerinin fethedilmesinden sonra, hicri 20. yılda İyâz b. Ğanem tarafından fethedilmiştir. Âmid'de çok fazla savaş oldu ve çok sayıda kişi öldü. Sonunda (buranın halkı) heykelin burada kalması ve harap edilmemesi, ancak hiçbir tapınağın inşa edilmemesi, Müslüman ordusuna yardım edilmesi, harap olan köprülerin tamirinde Müslümanlar'a yardım edilmesi, ancak bu şartlardan birine riayet edilmemesi durumunda kendileri üzerinden korumanın alınması şartları ile Müslümanlara teslim oldular.*⁹⁹

⁹⁶ İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Buldân*, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dînîye, Kahire 2007, s. 333; Farsça terc., *Takvimü'l-Buldân*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, Çaphâne-i Zer, Tahran 1349, s. 323; Türkçe terc., *Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 241.

⁹⁷ Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulüb*, ed. Guy Le Strange, London-Leiden 1915, s. 121.

⁹⁸ Şihabuddîn Abdullah Hâfi Hâfiz Ebrû, *Coğrâfyâ-yı Hâfiz Ebrû*, Tashih Sâdık Seccâdi, c. II, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1375, s. 21.

⁹⁹ Hâfiz Ebrû, *Coğrâfyâ-yı Hâfiz Ebrû*, c. II, s. 38.

SONUÇ

İlk dönem İslam coğrafyacıları Âmid hakkında tafsilatlı bilgiler vermemişlerdir. Bu coğrafyacılar genellikle Âmid şehrinin diğer şehirlere mesafesi, Âmid'in yer aldığı iklim derecesi ve Dicle nehrinin çıkış yerinin Âmid olduğu konusunda bilgi vermişlerdir. Ayrıca Hemdânî ve ardından Makdîsî'ye kadar hiçbir İslam coğrafyacısı Diyâr-ı Bekr bölgesinden söz etmemiştir. Âmid hakkında ilk detaylı bilgiyi İbn Havkal vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre X. Yüzyılda Âmid şehrinin sosyal ve ekonomik durumu gayet iyi durumdadır. İbn Havkal'dan sonra ilk defa İslam coğrafyacılarından Makdîsî, Diyâr-ı Bekr adını zikretmiş ve Âmid'i Diyâr-ı Bekr bölgesinde göstermiştir. Onun verdiği bilgilerde X. yüzyılda Âmid şehri Müslümanlar için hayati öneme sahiptir. Nâsır Hüsrev, bizzat ziyaret ettiği Âmid konusunda en tafsilatlı bilgi veren kişidir. Onun verdiği bilgilere göre XI. yüzyılın ortalarında Âmid şehrinin oldukça iyi durumda olduğunu anlıyoruz. XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yâkût el-Hâmevi, Âmid hakkında etraflıca bilgiler vererek bu yüzyılın ilk çeyreğinde gayet iyi durumda olduğunu belirtmiştir. Yâkût'un ardından şehir hakkında bilgi veren coğrafyacılar genellikle önceki bilgileri tekrar etmişlerdir. XIV. yüzyılın ortalarında Âmid'i tarif eden Hamdullah Müstevfi, şehrin orta düzeyde bir şehir olduğunu söylemiştir. Bu durum muhakkak bir önceki yüzyılda yaşanan Moğol tahribatı nedeniyle olmuştur.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abdurrahman İbnü'l Cevzî (2014), *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, Çeviren Ali Sevim, TTK Yay., Ankara.
- Ağarı, M (2006). İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı. *AÜİFD* 47, 2, 195–214.
- Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. *DİA*, İstanbul, 8, 50–52.
- Aktan, A. (2006). Mu'tazıd-Billâh, *DİA*, İstanbul, 31, 383–84.
- Ammianus Marcellinus (1935). *Ammianus Marcellinus, with an English translation by John C. Rolfe (The Loeb Classical Library)*, Çeviren John C. Rolfe, I, London.
- Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî (2006). *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, Çeviren Ali Sevim, TTK, Ankara.

- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ (1988). *Fütûhu'l-Büldân*, Dâr ve Mektebü'l-Hilâl, Beyrut.
- (2013). *Fütûhu'l-Büldân. Ülkelerin Fetihleri*, Çeviren Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul.
- Berchem, M. V. S. (1910). *Amida: Materiaux pour l'épigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr*, Heidelberg.
- Beysanoğlu, Ş.(1963). *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul.
- Brett, M. (2004). Abbasids, Fatimids and Seljuqs. *The New Cambridge Medieval History*, editör D. Luscombe & J. Riley-Smith, IV(2), 675–720, Cambridge University Press.
- Canard, M. (1991). al-Djazira. *EF²*, Leiden-Brill, II, 523–24.
- (1991). Diyâr Mudar. *EF²*, Leiden-Brill, II, 347.
- (1991). Diyâr Rebî'a. *EF²*, Leiden-Brill, II, 348.
- Canard, M., Cl. C. (1991). Diyâr Bakr. *EF²*, Leiden-Brill, II, 343–45.
- Celâlî, Nâdire (1377). *Tarih-i Âl-i Selcuk der Ânatolî*, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran.
- Çevik, A. (2009). Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı. *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, 35–64.
- (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi 2002.
- Christensen, A. (1368). *İran der zaman-i Sâsâniyân*, Farsça terc. Reşîd Yâsemi, Donyâ-yi Ketâb, Tahran.
- Çubukçu, A. (2001). İyâz b. Ganm, *DİA*, İstanbul, XXIII, 498–99.
- Darkot, B. (1978). Diyarbekir. *İA*, İstanbul, III, 601–605.
- Daryaee, T. (2009). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, International Library of Iranian Studies, I. B. Tauris.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî, *el-Muhtasar fi Tarih el-Beşer*, C. II, el-Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, y.y.
- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali (2007). *Takvimü'l-Buldân*, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dînîye, Kahire.
- (2017). *Takvimü'l-Buldân*, Farsça terc. Abdulmuhammed Âyetî,

İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)

- Çaphâne-i Zer, Tahran 1349; *Takvimü'l-Buldân (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*, Türkçe terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ebu Bekr-i Tihranî (1356). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Haz. Necati Lugal ve Faruk Sümer, Kitâbhâne-yi Tehûrî.
- (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Ed-Dineverî, Ebû Hanîfe (1960). *el-Ahbâru't-Tivâl*, Tahkik Abdülmün'im Âmir, Dâru İhyâ-i el-Kütübü'l-Arabî, Kahire 1960.
- (2017). *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, Türkçe terc. Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- El-Bağdâdî, Safiyyüddîn Abdülmümin b. Abdülhakk (1412). *Merâsidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ*, Editör Ali Muhammed Becâvî, C. I, Dâru'l-Cil, Beyrut.
- (2014). *Merâsidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ*, Türkçe terc. H. İbrahim Gök, C. I, TTK, Ankara.
- El-Bundârî, Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed (1999). *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çeviren Kivameddin Burslan, 2. baskı, TTK, Ankara.
- El-Cûzcânî, Minhâc-ı el-Sirâc (1363). *Tabâkat-ı Nasrî*, Editör Abdülhayy Habîbî, C. II, Donyâ-yi Ketâb, Tahran.
- El-Hemdânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud (1884). *Kitâbü Sıfatü Ceziretü 'l-Arab*, Leiden-Brill.
- El-Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed (1998). *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâr-u Sâdr, Beyrut.
- (1373). *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Farsça terc. Mîrzâ Cihângîr Kâcâr, Emîr Kebîr, Tahran.
- el-Nesevî, Şehâbeddîn Muhammed (1384). *Sîret-i Celâleddin Mengübernî*, Tahkik Mücteba Minovî, İntişârât-ı İlmî Ferhengî, Tahran.
- El-Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer (1417). *Fütuhü's-Şam*, Tashih Abdüllatîf Abdurrahman, C. II, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut.
- (2016). *Fütuhü's-Şam*. Türkçe terc. Hasan Gülşen, Nüve Kültür Merkezi, Konya.
- Erdem, İ. & Kazım, P. (2007). *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*. Birleşik Yay., Ankara.

- Erkal, M. (1991). Arşın. *DİA*, İstanbul, III, 411–13.
- Ez-Zehebî, Şemseddîn Muhammed bin Ahmed bin Osman (1413). *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*, Editör Tahkik Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut, XXXII.
- Fayda, M. (2013). Yermük Savaşı. *DİA*, İstanbul, XLIII, 485–86.
- Fikret, M. Â. (1374). Âmid. *Dâiretü'l-Mu'ârrif-i Bozorg İslâmî*, Tahran, II, 191–93.
- Frye, R. N. (1983). The Political History of Iran under the Sasanians. *The Cambridge History of Iran*, editör E. Editor Yarshater, III/1:116–180, The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *DİA*, İstanbul, IX, 464–69
- Grantosky, E. A. (1359). *Tarih-i İran ez Zaman-i Bastân tâ Emrûz*, Farsça terc. Keyhusro Keşâverzî, İntişârât-ı Pûyeş, Tahran.
- Ebû'l-Ferec (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe Terc. Ömer Rıza Doğrul, 3. baskı. I–II, TTK, Ankara.
- Hâfız Ebrû, Şihabuddîn Abdullah Hâfî (1375). *Coğrâfyâ-yı Hâfız Ebrû*, Tashih Sâdik Seccâdî, I, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran.
- (1380). *Zübdetü't-Tevarih*, Editör Seyyid Kemâl Hacı Seyyid Cevâdî, C. III, İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran.
- Halife b. Hayyât (1985). *Tarihu Halife b. Hayyât*, Tahkik Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru Tîbe, Riyad.
- (2001). *Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyât Tarihi)*, Türkçe terc. Abdulhalık Bakır, Ankara.
- Hinz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe terc. Acar Sevim, İstanbul.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe terc. Fikret Işıltan, İstanbul.
- İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed (1416). *Kitâbü'l-Büldân*, Tahkik Yusuf El-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (1421). *Tarih-i İbn Haldûn (el-İber)*, Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekkâr, IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal (1938). *Kitâbü Sûretü'l-Arz*, I–II, Dâr-i Sâdr, Beyrut.

- (2017). *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, Türkçe terc. Ramazan Şeşen, 2. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah (1889). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden-Brill.
- (2008). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Türkçe terc. Murat Ağarı, İstanbul.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer bin Kesîr (1988). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Beyrut.
- (1994). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslam Tarihi*, Türkçe terc. Mehmet Keskin, XIII, Çağrı Yay. İstanbul.
- İbn Miskeveyh, Ali b. Ahmed b. Muhammed (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, Editör Yay. Haz. Mehmet Şeker vd., Çeviren Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (1379), *Tecâribü'l-Ümem*, Tahkik Ebû'l-Kâsım İmâmî, V-VI, Suroş, Tahran.
- İbn Rüsteh, Ebî Ali Ahmed b. Ömer (1892). *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise*, Dâr Sâdr, Beyrut.
- İbn Vâsıl, Cemaleddin Muhammed b. Sâlim (1377). *Müferricü'l-Kurûb fi Âhbâr-i Benî Eyyûb*, Tahkik Cemaleddin eş-Şeyyâl, I, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (1419). el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Editör Tahkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, C. II, VI, VII, VIII, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (1991). *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çeviren M. Beşir Eryarsoy, C. II, Bahar Yayınları, İstanbul.
- (1991). *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çeviren Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin, VIII-X, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddîn Ömer b. Muzaffer b. Ebî'l-Fevâris (1417). *Tarihü'l-İbnü'l-Verdî*, I, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut.
- İstahrî, İbrahim b. Muhammed (1927). *Mesâlikü'l-Memâlik*, Tahkik Ahmed b. Sehl Ebüzeyd, Dârü-Sâdr, Beyrut.
- (2015). *Ülkelerin Yolları*, Türkçe terc. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

- Kazvîni, H. M. (1915). *Nüzhetü'l-Kulûb*, Editör Guy Le Strange, London-Leiden.
- Kinderman, H. (1964). Rebîa ve Mudar, *İA*, IX, 653–56.
- Küçükaşcı, M. S. (2005). Mudar (Benî Mudar), *DİA*, XXX, 358–59.
- Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (1981). *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî, Dârü'l-Reşîdü'n-Neşr, Bağdad.
- (1370). *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Farsça Terc. Hüseyin Karaçanlu, Neşr-i Elburz, Tahran.
- Louth, A. (2005). The Eastern Empire in the sixth century. *The New Cambridge Medieval History*, editör Paul Fouracre, I,91–117, Cambridge University Press.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed (1906). *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, Brill, Leiden.
- (2015). *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, Çeviren Ahsen Batur, Selenge, İstanbul.
- Mesûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali (1425). *Mürücü'z-Zeheb ve Meâ'dini'l-Cevher*, Tahkik Kemal Hasan Mer'î, Cüzü'l-Evvel, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut.
- (2017). *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çeviren Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul.
- Nâsır Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî (1335). *Sefernâme-i Nâsır-ı Hüsrev*, Editör Muhammed Debîr Sîyakî, İntişârât-ı Kitabfurûşî Zevâr, Tahran.
- (1985). *Sefername*, Türkçe terc. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Önkal, A. (1992). Bekir b. Vâil. *DİA*, V, 362–63.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul.
- Schleifer, J. (1979). Bakr b. Vâil. *İA*, II, 454–58.
- Sellwood, D. Amida. *Encyclopædia Iranica*, I/9:, y.y., 938.
- Şeşen, R. (1993). Cezîre. *DİA*, VII, 509–11.

İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)

- (2012). *Eyyûbiler (1169-1260)*, İsam Yay., İstanbul.
- (1971). İmad al-Din al-Katib el-İsfahâni'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler. *SAD*, III, 249–369.
- (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İsam Yay., İstanbul.
- Sevim, A. (2000). İnaloğulları. *DİA*, XXII, 257–58.
- Shepherd, D. (1983). Sasanian Art içinde *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian and Sasanian Periods*, editör E. Editor Yarshater, III/2:1055–1112, The Cambridge History of Iran.
- Stanley, B. (2007). Diyarbakır. *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, editör Michael R. T. Dumper ve Bruce Stanley, Abc-Clio, 127–32
- Strange, G. L. (1930) *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Cambridge.
- (2015). *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Sümer, F. (1989). Akkoyunlular. *DİA*, II, 270–74.
- Süryanî Mar-Yeşua (1958). *Vakaayi'nâme*, Çeviren Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (1387). *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, Tahkîk Muhammed Ebûlfazl İbrahim, X, Dâru't-Turâs, Beyrut.
- Talâyî, P. H. (1396). Coğrafyâ-yi Tarih-i Şehr Âmed ve Câygâh-ı ân der Münasebât-ı İran ve Rûm der Rûzgâr-ı Sâsâniyân. *Mecelle-yi Pejûheşhâ-yi Tarih-i İran ve İslam*, 21, 89–116.
- Tokuş, Ö. (2017). Dokuzuncu Asırda Dımaşk, Diyarbekir ve Ermîniyye'de Bir Emirlik 'Şeyhoğulları'. *Asos Journal*, 40, 211–25.
- Toprak, M. F. (2004). Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân İsimli Eserine Eleştirel Bir Bakış. *Ekev Akedemi Dergisi*, 8(21), 173–181.
- Tufantoz, A. (2004). Mervâniler. *DİA*, XXIX, 230-32.
- (2005). *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*. Aça Yay., Ankara.

- Turan, O. (2017). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (2000). Çeviren Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara.
- Woods, J. E. (1999). *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*. The University of Utah Press, Utah.
- (1993). *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, Çeviren Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul.
- Yakut el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I–V, Dârü's-Sâdr, Beyrut.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî (1380). *Mu'cemü'l-Büldân*, Farsça terc. Ali Nakî Münzevî, I–II, Sâzmân-i Mîrâs-i Ferheng-i Keşver, Tahran.
- Yınanç, Mükrimin H. (1978). Akkoyunlular. *İA*, I, 251–70.
- (1978). Diyarbekir. *İA*, III, 605–26.